

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

Алаштың Ахметі....

ЖАРИЯЛАНДЫ
15.04.2022СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/118657/>

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866-1937) қазақ халқының азаттық жолындағы күресте алдаспаны болған аяулы тұлға. Бұрынғы Семей (қазіргі Шығыс Қазақстан) облысы, Қарқаралы уезінде дүниеге келген арда азамат 71 жасында кеңес қоғамының ең бір қасіретті «халық жауы» деген жалған жаласымен Мәскеу қаласында мерт болды.

Аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Ә.Бөкейханов ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ даласында кеңінен қанат жайған ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының негізін қалаушы және жетекшісі, Алашорда ұлттық автономиясы Халық кеңесінің төрағасы болды.

Алаш қозғалысы – ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс. ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ даласында Ресейлік басқару жүйесінің күшейе түсуі, Ресейден көшіп келушілердің күрт артуы, қазақтардың құнарлы жерлерден ығыстырылуы бел ала бастады. Ендігі жерде қазақ халқының өзін-өзі сақтап қалуы үшін күресті күшейту мәселесі туындады. Бірақ енді зардабы көп қарулы көтеріліс жолымен емес, ұтымды саяси жолмен күрес жүргізу қажет еді. Осылайша Бірінші орыс төңкерісі жолдарында қазақ халқының мүддесі үшін күресті бастаған қазақ зиялыларның әрекеттері кейініректегі Алаш қозғалысының бастамасы болды. Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов жетекшілігімен ұлттық зиялылар ұлт азаттығы үшін саяси күрес жолдарын меңгере бастады. Олар түрлі қозғалыстарға қатысып, үгіт-насихат жұмыстары үшін газеттер, кітаптар шығаруды жолға қойды. 1911 жылдан «Айқап» журналы, 1913 жылдан «Қазақ», артынша «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ақжол» газеттері ұлт-азаттық күрес жолын айқындауға қызмет етті. Алаш қозғалысы- қазақ елінің өзін- өзі басқару және біртіндеп дербес мемлекет құру, қазақ жерлеріне қоныс аударуға шек қою, адам құқын қадір тұту, экономиканы дамыту, қазақ тілінің беделін арттыру жолындағы күресті басты мақсат етті. Алаш қозғалысы арқасында 1917 жылы қазақ комитеттері, Түркістан автономиясы және Алашорда үкіметі құрылды. 1917 жылы пайда болған бұл саяси құрылымдар большевиктер тарапынан күшпен таратылды. Алаш қозғалысының барлық жақтаушылары қуған-сүргінге ұшыратылып, өлім жазасына кесілді. Бірақ Алаш қозғалысынан басталған ұлт-азаттық

қозғалыс күштері саяси күрес сахнасынан бірден кете қойған жоқ. Одан кейін ұлт-азаттық жаңа сипатта Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, С.Спандияров, С.Қожанов, Ж.Мыңбаев сынды зиялылар қызметінде жалғасын тапты. Алайда тоталитарлық билік оларды Алаш қозғалысы ізбасарлары ретінде жаппай жазалады. Сөйтіп, Бірінші орыс төңкерісінен бастау алатын Алаш ұлт-азаттық қозғалысы 30-жылдарға дейін жалғасты.

Қараңғылықтан көзі ашылмаған халқына білім мен мәдениеттің қажеттілігін елі мен жері үшін қабырғасы қайысқан, кеудесінде сәулесі бар азамат жастайынан ұққан. Екі қолын бос қоймай, оқуды бітіре салысымен Омбыға келіп, қаланың саяси-әлеуметтік, қоғамдық жұмыстарына белсене араласты. «Народная свобода» партиясының қатарына өтіп, қазақ зиялылары арасында партияның шағын тобын құрады. Ол өзін осы шақтан бастап саяси тұлға ретінде қалыптастырады. Ұлт көсемінің алғашқы баспалдағы осылай басталады.

Әлихан Бөкейхан қазақтарды тұтас ел ретінде көргісі келді. Ол ұсынған Алаш атауы оларды біріктіру үшін өте сәтті идея болды. Әлихан Бөкейхан бұл идеяны бұрыннан көтеріп жүрді. Сонау 1910 жылы «Қазақтар» атты тарихи очеркінде ол қазақтарда «аңыздық тұлға Алаш аты» ұран болғанын жазды.

1913 жылы «Қазақтың тарихы» мақаласында ол Алаш атауына неғұрлым егжей-тегжейлі түсінік берді, бұл оның ойынша «отан адамы» деген ұғым білдіреді. Көне заманнан бері «Алаш» ұғымы «Қазақ» сөзімен бір мәнде қолданылып келеді.

1917 жылы қарашада Құрылтай жиналысына сайлау қорытындысы бойынша қазақтардың едәуір көпшілігі Үш жүз (Үш жүз) партиясын емес, 43 депутаттық мандат алған Алаш партиясын қолдады. Жалпы, «Алаш» қазан төңкерісі қарсаңында Ресейде болған елу партияның ішінде сегізінші орынға ие болды.

Әлихан Бөкейхан табанды демократ болған. Реалист саясаткер ретінде ол өзінің халқы мен елінің жақын болашағын Ресейдің федеративтік парламенттік республикасының құрамында көрді.

Алаш партиясы қазақ зиялыларының ұлттық қозғалысынан туды. Оған қатысушылар қазақ халқының жерге, өзін-өзі басқаруға, тілді, ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді сақтауға құқықтары үшін күресті. Олар Ресей империясының алғашқы екі Мемлекеттік Думасының мүшелері болды және сол кездегі негізгі саяси партиялардың қызметіне қатысты.

Мысалы, Әлихан Бөкейханов кадеттер партиясының жетекшілерінің бірі болды. Ең өзекті мәселе аграрлық мәселе еді. Алаш қозғалысының жетекшілері патша үкіметінің қоныс аудару саясатына және қоныстанушылар пайдасына жергілікті халықтың жерлерін тартып алуға қарсы болды. Олар қазақ халқының өз жеріне меншік құқығын алуына ұмтылды. 1913 жылы болашақ партияның негізгі тірегі «Қазақ» газетінің

айналасында топтасты (құрылтайшылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатов). Басылым авторлары өз мақалаларында мәдениет пен ғылымды кеңінен насихаттады, тарих мәселелерін қамтыды, қазақ тіліндегі әдебиеттерді қолдады және дамытты.

Партия дінді мемлекеттен бөлуді, соттарды ана тілінде және жергілікті әдет-ғұрыпқа сәйкес жүргізуді жақтады. Сондай-ақ, «Алаш» өкілдері табыс салығын енгізуді, жұмысшылардың құқығын қорғауды, ана тілінде ақысыз міндетті білім беруді ұсынды. Бағдарламада жер мәселесі жан-жақты қарастырылды. Жерге меншік бірінші кезекте байырғы тұрғындарға берілді. «Алаш» шаруаларды Қазақстанға қоныстандыруды тоқтата тұруды және жер учаскелерін қазақтарға қайтаруды ұсынды.

Алаш автономиясы елде большевиктер билікке келгеннен кейін көп ұзамай құрылды. Автономияның құрылуының себебі зиялы қауым өкілдерінің мемлекет құлдырап, анархия күшейіп, Азамат соғысы басталған кезде халықты қорғауға ұмтылуы болды.

II жалпықазақ съезі (1917 ж. 5-13 желтоқсан) бірауыздан ұлттық-аумақтық автономия құру туралы шешім қабылдады. Съезде автономияның уақытша үкіметі — Алаш-Орданың Халық Кеңесі сайланды. Кеңес құрамына 25 мүше кірді (10 орын Қазақстанды мекендейтін басқа ұлт өкілдері үшін қалдырылды). Үкіметті Әлихан Бөкейхан басқарды. Алаш-Орда ұлттық құрылтай жиналысын шақыруға және автономия жариялауға дайындалып, содан кейін құрылтай жиналысында конституцияны бекітуі керек еді. Съезде сонымен қатар жергілікті билік — өңірлік кеңестер мен комитеттерді ұйымдастыру туралы шешім қабылданды, Алаш-Ордаға қазақ халқының үстінен атқарушы билікті өз қолдарына алуды тапсырды. Заңдылық пен тәртіпті қорғау үшін қазақ халқының милициясын құрудың жоспары құрылды.

Автономия жариялау күніне байланысты конгреске қатысушылар арасында дау туды: олардың кейбіреулері оны тез арада жариялауды жақтады, басқалары басқа халықтардың өкілдерінің теріс реакциясынан қорқып, жергілікті емес халықтың бұған деген көзқарасын нақтылауды ұсынды. Сонымен қатар, Шура-и-Исламидің басшылығымен Қоқан немесе Түркістан автономиясы бұрын жарияланған Алаш Түркістан автономиясына қосылу мәселесі толық шешілмеді. Қазақ автономиясын жариялау бір айға кейінге шегеріліп, Алаш-Ордадан делегация Түркістанға аттанды.

Жалпықазақ сиезінің шешімімен болашақ автономияға Бөкей Ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Семиреченск, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқанд және Амудария облыстарының қазақ аудандары, облыстардың құрамына ену керек болды. Транскаспий аймағы және қазақтар қоныстанған Алтай губерниясы. Автономияның астанасы Жаңа-Семей қаласы болды — кейінірек Алаш деп өзгертілген Семей маңындағы қала. Автономия құрылғаннан кейін ол бірнеше бөліктерге бөлінді: батысының орталығы Жамбылды кентінде (Орал облысы), шығысының орталығы Семейде және Торғайда

болды. Жанша Досмұхамедов батыс филиалының жетекшісі болды. Ол Орал облысында орналасқан және Ойыл уәлаятында өз үкіметі болған (1918 жылы қыркүйекте таратылды).

Алаш үкіметінің алғашқы шешімдерінің бірі Алаш-Орданың облыстық және округтік кеңестерін құру болды (құрамында 3-5 адам болды). Кеңестер салық жинау, Алаш бөлімшелеріне шақыру, құқық қорғау органдары және мәдени-экономикалық даму мәселелерін қарастырды. 1918 жылдың жазында Кеңес өкіметі құлаған Қазақстанның барлық ірі орталықтарында Алаш кеңестері құрылды. Кеңестермен қатар, Алаш-Орда жергілікті өзін-өзі басқару органдары — земство мекемелерін қайта жандандырды. Сот билігін Алаш-Орда ұйымдастырған ұлттық және аралық соттар жүзеге асырды. Автономия аумағында жерге жеке меншік жойылды. Жерді пайдалануға рұқсатты тек Алаш-Орда берді. Жер дауларын шешуге төрелік соттар мен земство органдары қатысты.

Ә.Бөкейханның алғашқы жарлықтарының бірі халықтық милиция жасақтау туралы жарлық болды. Әр болыс оған 30 адам жіберуі керек болатын. Милицияны құру қиын болды, қару-жарақ, азық-түлік пен киім-кешек жеткіліксіз болды, кейбір ауылдарда олар бұл шақыруға қарсы тұрды. Автономия аумағында полиция мен мемлекеттік органдарды ұстап тұру үшін салық енгізілді.

Алаш-Орда өзінің қарулы күштерін 1918 жылдың жазында құра бастады. Алаш бөлімшелері Жетісу майданындағы Қызыл Армиямен болған ұрыстарда өздерін барынша айқын көрсетті. А.Байтұрсыновтың алғашқы бұйрықтарының бірі — 1 Алаш атты әскер полкін құруға дайындық болды. Оған дейін де Алаш отрядтары Жетісуда құрылды. Олар казактармен бірге ақтарға өз позицияларын ұстап тұрып, Сергиопольді (Аягөз) алуға көмектесті. Жетісу майданындағы алғашқы жеңістерінен кейін, 18-ші жазда тағы үш Алаш жүздігі құрылды. Олар нашар қару-жарақпен шайқасса да, қызылдарға қатты қарсылық көрсетті. Ақ гвардия баспасөзі мен басшысы Анненков олардың табандылығы мен ерліктерін атап өтті. 1919 жылдың жазына қарай ақ армияда екі Алаш полкі — біреуі Колчактың, екіншісі Дутов әскерінің қол астында болды. Алаш полктары әйгілі Черкасск қорғанысын жоюға белсенді қатысты. 1919 жылы қыркүйекте тағы Алаш атты үш полк құрылды. Алаш бөлімшелері 1920 жылы наурыз айында Жетісуда ақтардың соңғы жеңілісіне дейін шайқастарға қатысты.

1918 жылғы желтоқсанның аяғында Қызыл Армияның Шығыс майданы табысты дамып, Орынбор мен Орал облыстарынан ақ гвардия бөлімдерін ығыстыра бастады. 1919 жылы ақпанда Алаш көсемдері Кеңес өкіметі жағына өту туралы шешім қабылдады. Бірінші болып өткендер 1919 жылы наурызда Кеңеске бағынышты Торғай тобының басшылары - А.Байтұрсынов пен М.Дулатов болды. Байтұрсынов Кеңес өкіметімен келіссөздер жүргізу үшін Мәскеуге келді. 1919 жылы 10 шілдеде РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің жарлығымен қырғыз (қазақ) аймағын басқару үшін әскери

революциялық комитет ұйымдастырылды. Байтұрсынов жаңа үкіметтің құрамына кірді. Кирревком Қазақ Кеңестік Автономиясын ұйымдастыру үшін жалпықазақ сиезін шақыру жұмысын бастады.

Алаш автономиясы мен Алаш-Орда қозғалысы Қазақстан тарихына үлкен әсер етті. «Алаш» көсемдері тұңғыш рет егемен қазақ мемлекетін құру идеясын алға тартты. Алашордалықтар қазақ халқының өзіндік сана-сезімі мен мәдениетін арттыруға көп күш жұмсады. Азамат соғысында жеңіліске ұшырағанына қарамастан, Алаш зиялы қауымы қазақ автономиясын құру идеясынан бас тартқан жоқ. «Алаш» өкілдері Қазревкомда және Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіндегі Қырғыз өкілдігінде жұмыс істеді. А.Байтұрсынов, Ә.Ермеков, Х.Ғаббасов және басқа да қазақ зиялыларының өкілдері болашақ автономияның шекараларын анықтау үшін тарихи, статистикалық, экономикалық, географиялық және этнографиялық мәліметтер жинады.

Қазақстанда ХХ ғасырдың 20 және 30-жылдарда қазақ халқының жартысынан астамы, шамамен 3,5-4 миллиондай адам аштан қырылғаны мәлім. Алаш зиялылары Кеңес үкіметінің осындай әділетсіз саясатына қарсы шықты. Алайда, Кеңес үкіметі Алаш үкіметінің барлық басшыларын өлім жазасына кесті.

Алаш мемлекетінің идеялары Кеңес империясы ыдырағаннан және Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін 70 жылдан кейін айта жүзеге асырыла бастады.

Қазақстан тәуелсіздігінің 30 жылдығы қарсаңындағы саяси реформалар ел тұтастығы мен бірлігін арттыру тұрғысынан бұрынғы Алаш үкіметі идеяларымен үндес екенін көруге болады.

Семей қаласы, №32 жалпы орта білім беретін мектептің

қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі Валиева Райхан Ашингазиновна

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.